

Ecologische thematiek in hedendaagse fictie: Uitdagingen van milieufilosofie, ecokritiek en animal studies voor de Nederlandstalige literatuur

LUCIE SEDLÁČKOVÁ

Charles University

Ústav germánských studií
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova
nám. J. Palacha 2
116 38 Praha 1, Czech Republic

Lucie.Sedlackova@ff.cuni.cz

Ecology in the Contemporary Fiction: The Challenges of Environmental Philosophy, Ecocriticism and Animal Studies for the Study of Dutch and Flemish Literature

Abstract: This article is based on the belief that in every historical period, there is a certain part of the literary production that reflects the recent events or tendencies in the contemporary society. Using my dissertation, in which I did research on the representations of the globalisation in recent Dutch and Flemish fiction, as an example of which issues were or were not represented in a number of selected Dutch-written novels, I point out that ecology, which turned to be a non-issue in my corpus, deserves new attention at this moment. My article suggests some attitudes that can help to interpret the ecological issues and the tightly connected subject of animal rights. The new challenges for the literary studies are first of all presented by the ecocriticism and the (critical) animal studies.

Keywords: cultural representation; Dutch literature; Flemish literature; 21st century; environmental philosophy; environmental ethics; animal studies

1. Fictie en straatroemer

Literaire werken houden de maatschappij in de periode waarin ze tot stand komen een spiegel voor, daar zijn de meeste letterkundigen van overtuigd. Met name in de laatste decennia, sinds Anbeeks veelbesproken begrip *straatroemer* (Anbeek 1981) zijn vaste plaats ingenomen heeft in de literaire discussie, wordt er met aandacht onderzocht in hoeverre de actuele of recente literaire productie een beeld geeft van wat zich in de samenleving afspeelt.

De vraag of literatuur zich met de actualiteit moet/wil bezighouden en de maatschappij een spiegel moet/wil voorhouden, of integendeel, autonoom en tijdloos moet/wil zijn, heeft de hele 20^e eeuw gespeeld en is ook nu een belangrijk punt van discussie in de literatuurbeschouwing. Het is in ieder geval belangrijk dat er een scala van perspectieven bestaat vanwaaruit literatuur bestudeerd kan worden. Sinds het verschijnen van Anbeeks artikel zijn er een paar momenten geweest dat de polemiek over de al dan niet wenselijke maatschappelijke functie van de literatuur oplaaide. Joost Zwagerman (2006) heeft veel stof doen opwaaien met zijn “Kellendonk-lezing” waarin hij stelt dat er decennialang een “literaire quarantaine” in de Nederlandse letterkunde hing. Volgens hem werd het *straatroemer* in de Nederlandse roman principieel uitgesloten omdat de roman dan niet als een volwaardig literair werk beschouwd werd. Deze overtuiging had tot gevolg dat literaire critici en letterkundigen zich geen raad wisten met boeken die zich aan deze ongeschreven regel onttrokken.

Aan de andere kant zou het onjuist zijn als schrijvers zich gedwongen zouden voelen altijd actuele thema's in hun boeken te verwerken. Ook de keuze van schrijvers, de aandacht die ze aan bepaalde onderwerpen schenken of de mate waarin ze andere thema's negeren, kan veelzeggend zijn. En bovendien, een schrijver hoeft niet altijd geëngageerd te zijn. Hoewel Zwagermans *De buitenvrouw* (1994), dat hij zelf als voorbeeld van literair engagement noemde, veel controverse had veroorzaakt, hebben zijn andere (vroegere of latere) werken niet geleid tot veel discussie. Opvallend is dat bij geëngageerde schrijvers vaak meer aandacht wordt besteed aan de receptie van de desbetreffende boeken, dan aan de inhoud zelf.

Thomas Vaessens geeft in zijn boek *De revanche van de roman* (2009: 16) toe dat er recentelijk veel geëngageerde romans zijn verschenen: romans die zich afspelen tegen “politiek geladen decors.” Toch constateert hij dat er bij sommige critici nog steeds een sfeer van “literair-correcte reserve” heerst tegenover romans die zich expliciet met de actualiteit bezighouden. Als voorbeelden noemt hij De Winters *Het recht op terugkeer*, Noordervliets *Snijpunt* en Grunbergs *Onze oom*, die veelal negatieve etiketten krijgen als “tendensroman” of “pamflettenproza.” Vaessens (2009: 18) houdt met zijn boek een pleidooi “voor een discursieve

lectuur van literatuur, die romans serieus neemt als volstrekt ernstige en zo oprecht mogelijke bijdragen van schrijvers aan reële debatten over de wereld van vandaag.”

In deze opvatting kunnen we literatuur zien als een medium dat een brug slaat tussen de wereld van vandaag en het debat erover. Schrijvers die in hun boeken de wereld om zich heen reflecteren, dragen bij aan het discours over actuele problemen waarmee ook het tv-journaal gevuld is. Vaessens (2009: 219) pleit voor een literatuurbeschouwing met een “cultuurpolitieke agenda”: in deze benadering moeten de traditionele (humanistisch-modernistisch georiënteerde) filologie, de literatuursociologie én cultural studies gecombineerd worden.

Ook in andere recente naslagwerken wordt dit standpunt benadrukt. In de onlangs verschenen *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur* (2013) herdefinieert Vaessens (2013: 411) de positie van de letterkunde door een omschrijving te geven van wat hij “de wereld van Tirza” noemt: de cultuur is in de laatste decennia minder hiërarchisch geworden, er heerst een grotere diversiteit en de rol die lang aan de zgn. literatuurkenners werd toebedeeld is geringer geworden. Hij noemt verder een aantal voorbeelden (Grunberg, Nasr) om aan te tonen dat het literaire werk van een hedendaagse schrijver niet autonoom is omdat het altijd in relatie staat met zijn “nevenwerkzaamheden” (zoals bij Grunberg: zijn journalistieke en andere stukken maken in groeiende mate deel uit van zijn werk). De schrijver moet dan noodzakelijkerwijs gezien worden als publieke intellectueel, die zich uitspreekt over de wereld en de actualiteit (ibid.: 420-422). In tegenstelling tot de situatie in de 20^e eeuw nemen de schrijvers van de 21^e eeuw afstand van het autonome schrijverschap. In die zin kan schrijverschap gekoppeld worden aan burgerschap.

Een vergelijkbaar standpunt wordt ook verwoord in het naslagwerk met de veelzeggende titel: *Literatuur in de wereld* (Rock et al. 2013). Ook de auteurs van dit boek gaan uit van de overtuiging dat literatuur niet losgemaakt kan worden van de wereld die haar produceert. Ze beschouwen het autonomieconcept als verouderd, hoewel het op zich wel van belang was, voor de positionering van de literatuurwetenschap als echte wetenschap. Zij noemen de autonomieconventie normatief: daardoor kan die geen uitgangspunt zijn voor wetenschappelijk onderzoek (Rock et al. 2013: 74-75).

Hoewel de ideeën die ik tot nu toe genoemd heb, vooral voortkomen uit de neerlandistiek aan de UvA, vinden we soortgelijke standpunten ook in andere naslagwerken die in de laatste jaren de toon aangeven. Ook in de uit de Utrechtse opleiding Literatuurwetenschap voortkomende inleiding in de literatuurwetenschap, *Het leven van teksten* (Brillenburg Wurth en Rigney 2012) worden literaire teksten niet op zich beschouwd, maar er wordt vooral naar gekeken hoe ze betekenis geven aan de wereld, aan de werkelijkheid. In vergelijking met de oudere

literair-theoretische handboeken die strict georiënteerd waren naar de literaire analyse door middel van close reading (zoals bijvoorbeeld *Literair mechaniek*, Van Boven en Dorleijn 2003) worden de sociologische aspecten van de literatuur hier niet buiten beschouwing gelaten: de aspecten die vanaf de laatste decennia van de 20^e eeuw aandachtig onderzocht worden (zoals in de gender studies, de postkoloniale ideologiekritiek, in de intermediale studies etc.). Ook in dit naslagwerk wordt dus onderstreept dat er in de laatste decennia brede consensus bestaat over het feit dat je literaire teksten niet op zichzelf kunt bestuderen (Brillenburger Wurth en Rigney 2012: 39).

2. Vooronderzoek

Vanuit eenzelfde uitgangspunt van literatuur als een brug tussen de wereld van vandaag en het debat erover begon ik aan mijn dissertatieonderzoek. In het kader van mijn dissertatie *Globalisering in de hedendaagse Nederlandse roman* (Sedláčková 2011) analyseerde ik een dertiental Nederlandstalige prozawerken uit de periode van 1989 tot 2007, waarbij ik zocht naar de representaties van verschillende aspecten die karakteristiek zijn voor de huidige globaliseringsgolf.¹ Ik gebruikte de theorie van de culturele representatie als onderzoeksmethode, maar maakte tevens gebruik van het klassieke literair-theoretische instrumentarium. Het doel was om het discours over de globalisering in de geanalyseerde fictie in kaart te brengen. Bovendien heb ik gebruik gemaakt van de bestaande – met name sociologische – vakliteratuur over dit fenomeen vanaf ca. 1990. Globalisering heb ik opgevat als een veelzijdig proces dat vooral sinds 1989 geïntensiveerd is door de communicatietechnologie, de ontwikkeling van de wereldeconomie en de politiek.

Mijn onderzoek naar het literaire discours was in drie gebieden ingedeeld: kosmopolitisme (het conceptuele en culturele niveau), consumptie en consumptisme (het economische niveau) en sociale polarisatie, mobiliteit en migratie (het sociale niveau). Uit het onderzoek blijkt onder meer dat het standpunt dat de geanalyseerde literaire teksten tegenover de globalisering innemen overwegend pessimistisch is. Het kosmopolitisme wordt niet als een reële optie gepresenteerd omdat het tegengewerkt wordt door xenofobie en een overmatig westers individualisme. Verder komen er duidelijke waarschuwingen tegen het consumptisme naar voren: de consument wordt gemanipuleerd, het consumptisme

¹ Het waren deze werken: J. Zwagerman: *Gimmick!* (1989); P. Mennes: trilogie *Toast (Tox, Soap, Web; 1994, 1995, 1997)*; R. Giphart: *Phileine zegt sorry* (1996); A. Grunberg: *De heilige Antonio* (1998); Y. Allas: *De generaal met de zes vingers* (2001); K. Boudou: *Het schmitzelparadijs* (2001); J. Zwagerman: *Zes sterren* (2002); A. Grunberg: *De asielzoeker* (2003); D. Verhulst: *Problemski Hotel* (2003); A. Grunberg: *Tirza* (2006); T. Lanoye: *Het derde huwelijk* (2006); C. Accord: *Bingo!* (2007); R. Lamrabet: *Vrouwland* (2007).

veroorzaakt frustratie en verslaving; er wordt geen verantwoordelijkheid verbonden aan de enorme consumptie. Er weerklinkt ook scherpe kritiek op de sociale misstanden: de wereldbevolking is sociaal gepolariseerd, wat als volkomen onrechtvaardig wordt gezien. Aan de andere kant wordt er gesuggereerd dat de redding van het zelfgenoegzame Europa van buitenaf moet komen. In sommige teksten wordt de hoop gevestigd op jongeren en/of vrouwen (zowel autochtoon als allochtoon): er zijn tekenen dat zij hun identiteit zelf willen opbouwen en aan een betere toekomst willen werken.

Uit deze korte samenvatting blijkt dat recente Nederlandstalige prozawerken veel kunnen zeggen over actuele maatschappelijke transformaties (onafhankelijk van het feit of ze al dan niet aanleiding geven tot discussies). Er is mij echter nog iets anders opgevallen: hoewel ik in de beginfase ook een gedeelte van het onderzoek wilde wijden aan ecologie, een aspect van de globalisering dat in de vakliteratuur geregeld en uitvoerig werd besproken, bleek ecologie in mijn corpus een *non-issue* te zijn.

Het is interessant dat – hoewel de destructieve gevolgen van het consumentisme voor de mensen in grote mate ter sprake kwamen – de desastreuze gevolgen van hetzelfde consumentisme voor de natuur (de ongebreidelde uitbuiting van de natuurbronnen) onbesproken bleven. Een voor de hand liggende verklaring is dat het corpus te klein was om alle aspecten van globalisering te omvatten, wat inderdaad gedeeltelijk klopt. Maar aan de andere kant, het consumentisme is in veel van de boeken een prominent thema in de levens van de personages (vaak gepresenteerd als gevaar, bedreiging, of als vlucht voor iets), en toch wordt het in geen van de besproken gevallen verbonden met de gevolgen voor de natuur. Deze zijn kennelijk minder opvallend voor een gemiddelde westerse stedeling die maar weinig direct contact heeft met de natuur.

3. De milieufilosofie, de milieu-ethiek en de eckritiek

Ecologie is een heel brede term die *sensu stricto* betekent: een wetenschap die zich bezighoudt met de relatie tussen de organismen en het milieu en de relatie van de organismen onderling. In de volksmond wordt de term echter vooral gehanteerd als een synoniem voor de natuurbescherming. Omdat de ecologie als natuurwetenschap het domein is van een breed scala aan exact botanisch, zoölogisch, geologisch, hydrologisch of chemisch onderzoek (om maar een paar voorbeelden te noemen), is het noodzakelijk om het binnen de humane wetenschappen behoorlijk in te perken.

Aan de grens tussen de natuur- en geesteswetenschappen staat de milieufilosofie, een tak van de filosofie die zich bezighoudt met de relatie tussen de mens

en het milieu. Over het algemeen wordt beweerd dat deze tak in de jaren zeventig van de 20^e eeuw is opgekomen, maar er wordt dikwijls verwezen naar nog oudere ecologen en denkers die als pioniers of voorlopers van dit vakgebied gezien worden.

Albert Schweitzer en Aldo Leopold zijn de voornaamste filosofen die in de eerste helft van de 20^e eeuw de basis hebben gelegd voor de latere ecologische bewegingen en het ecologisch denken in het algemeen. Schweitzer (1996: 22) is vooral bekend om zijn begrip “eerbied voor het leven”: de ethiek stond bij hem op de eerste plaats, daarom is hij ook een goeroe geworden van de milieu-ethiek, als onderdeel van de milieufilosofie. In tegenstelling tot de cartesiaanse denkbeelden, die hij (ibid.: 22) als “dood” beschouwde, zag hij zichzelf als een leven dat wil leven, in het midden van andere levens die ook willen leven. Het verlangen om te leven vindt hij universeel, en zijn ethiek is gebaseerd op de overtuiging dat men hetzelfde respect moet hebben voor elk van die verlangens op de aarde (ibid.: 23). Ook Leopold opereerde met name met de begrippen *ethiek* en *moraal* met betrekking tot de natuur. Hij bekritiseerde de relatie van de mens tot het milieu als puur economisch, als die van iemand die iets beweert te bezitten zonder dat er verplichtingen mee gepaard gaan: de nieuwe ecologische ethiek kon als handleiding gebruikt worden bij het aanpakken van en handelen in de nieuwe ecologische situaties (Leopold 1996: 36-37).

Rachel Carson heeft vooral met harde feiten (haar onderzoek naar de desastreuze gevolgen van de pesticiden, gepubliceerd als *Silent Spring* in 1962) ten minste in de VS een breder publiek wakker geschud en wordt wel eens als de belangrijkste eco-activist van de twintigste eeuw gezien (Stein 2012: xiii). Hoewel ze vooral bezig was met de exacte wetenschap, weerklinkt uit haar teksten ook een poëtische fascinatie door de natuur, met name de zee en de oceaan. Zij waarschuwde voor een ecologische ramp die naderde zolang de mensheid in hetzelfde tempo zou doorgaan met het uitbuiten van de natuur, en zij zette het razende tempo van de natuurvernietiging in de 20^e eeuw in schril contrast met de miljoenen jaren dat de natuur nodig gehad heeft om de huidige vorm aan te nemen (Carson 1996: 52).

De jaren zeventig en tachtig brachten de opkomst van het milieufilosofisch denken: het was onder andere de periode dat de belangrijke term *intrinsieke waarde* geïntroduceerd werd door de Noorse filosoof Arne Naess, als basis van zijn *deep ecology*: de inherente waarde die eigen is aan de natuur, aan elk organisme op zich, onafhankelijk van de nuttigheid voor de mens (Naess 1996: 91). Op die manier werd ook de klassieke hiërarchische ordening van alle wezens in twijfel getrokken: vanuit dat standpunt heeft elk wezen hetzelfde recht om te leven. De inspiratie door de ideeën van Leopold was wel duidelijk.

Hoewel niet elke milieufilosoof zich met *diepe ecologie* identificeerde, was de vooruitgang die het vak in deze periode doormaakte, aanzienlijk. Naast de

buitenlandse, vaak Amerikaanse, grootheden zoals Peter Singer, J. Baird Callcott of Gary Snyder (om maar enkelen te noemen) hadden ook Nederland en België hun voornaamste apostelen van deze discipline: Wouter Achterberg, Wim Zweers, Hans Achterhuis, Etienne Vermeersch. Het waren Achterberg en Zweers die het vakgebied voorstelden aan het Nederlandstalige publiek – in *Milieucrisis en filosofie* (1984) en *Milieufilosofie tussen theorie en praktijk* (1986). Volgens Keulartz (1995) werden de genoemde belangrijkste Nederlandse milieufilosofen met name door de (Amerikaanse) radicale ecologie beïnvloed, waarbij de diepe ecologie van Naess het meest opvallend te traceren valt.

In de jaren negentig verschijnen er namelijk nieuwe namen zoals Jozef Keulartz en Michiel Korthals die het impliciete sciëntisme van de radicale milieufilosofen bekritisieren (Drenthen en Kockelkoren 1999). Volgens Drenthen en Kockelkoren vormde deze tweede stroming met haar uitgesproken polemisch karakter een “welkome correctie op de eenzijdigheid van de radicale ecocentrische milieufilosofie” in Nederland. Ondertussen kwam er nog een derde stroming bij, met als vertegenwoordigers Martin Drenthen en Petran Kockelkoren, die de natuur eerder als tegenspeelster ziet: Bij hen staat de wisselwerking tussen de cultuur en natuur centraal, waarbij de techniek niet verbannen wordt. De techniek kan voor de natuurbeleving namelijk een bemiddelende rol hebben: vandaar de omschrijving *techniekfilosofie*.

Uit het bovenstaande blijkt dat de milieufilosofie en de milieu-ethiek (als onderdeel van de milieufilosofie: een verzameling van principes die de mens duidelijk maakt hoe hij met de buitenmenselijke wereld moet omgaan) niet alleen in andere westerse landen, maar ook in het Nederlandstalige taalgebied wortel hebben geschoten. Voor de neerlandicus is het natuurlijk interessant hoe dit ideeëngoed gekoppeld kan worden aan de studie van de Nederlandstalige literatuur. Het is niet verbazingwekkend dat ook talrijke schrijvers uit de Lage landen zich tegenwoordig aangesproken voelen door de milieu-ethiek, zowel theoretisch als praktisch. Ze spreken zich uit over ecologische kwesties, steunen milieuroorganisaties of groene partijen in hun land, engageren zich in campagnes voor grotere dierenrechten enzovoort. Bekende ondersteuners van de Partij voor de Dieren waren of zijn o.a. Maarten 't Hart, Kees van Kooten, Rudy Kousbroek, Charlotte Mutsaers en Jan Wolkers. Tot de supporters van Groen (de groene partij in Vlaanderen) beho(or)d(en) Walter van den Broeck, Stefan Hertmans, Tom Lanoye en Anne Provoost. Aan de drie jaargangen van het Vlaamse festival en boekenbeurs *Het groene boek* over de sociaal-ecologische samenleving hebben deze auteurs als sprekers deelgenomen: Fikry El Azzouzi, Oscar van den Boogaard, Saskia De Coster, Pol Hoste, Rachida Lamrabet, Marcel Möring, Jeroen Theunissen. Betrokken bij de dierenwelzijnorganisatie Varkens in Nood (voor het welzijn van dieren in de bio-industrie) zijn of waren: Dimitri Verhulst (vanaf

2010 ambassadeur), Youp van 't Hek, Helga Ruebsamen, Jan Terlouw, J.J. Voskuil. Een ander bewijs voor het feit dat de relatie tussen de natuurbescherming en fictie hechter wordt is de in 2013 gelanceerde nieuwe prijs voor natuurboeken. Het opvallende is dat niet alleen non-fictie, maar ook fictie kans maakt op deze prijs die voor het eerst in oktober 2013 uitgereikt werd en die de naam draagt van niemand minder dan Jan Wolkers – de Jan Wolkers Prijs.

Dit toont duidelijk aan dat vele Nederlandstalige schrijvers niet onverschillig staan tegenover de milieuproblematiek, al kwam deze in het corpus van mijn proefschrift niet ter sprake. Een andere verklaring voor de absentie van ecologische motieven in de geanalyseerde werken kan zijn dat, heel simpel gezegd, de schrijvers die zich met de actualiteit bezighouden geheel in de ban waren van de brandende kwesties zoals de sociale polarisatie, migratie, problemen van de multiculturele samenleving, het consumentisme e.d., dat zij dus eerst over de méns moesten gaan schrijven, niet over de natuur en de natuurbescherming – het hemd is nader dan de rok. Het blijkt echter dat deze thematiek vooral in de laatste jaren, na de millenniumwisseling, de ecologische thematiek nadrukkelijk naar voren wordt gebracht en dat de milieu-ethiek en engagement in het recente Nederlandse en Vlaamse proza belangrijke motieven vormen – ik geef hier maar een kleine greep: *Koetsier Herfst* (2008) van Charlotte Mutsaers, *Vissen reddeden* (2009) van Annelies Verbeke, *Caesarion* (2009) van Tommy Wieringa, *Gezond weer op* (2012) van Geert de Cockere.

Het bestuderen van de relatie tussen de literatuur en het milieu is het domein van de ecokritiek, oorspronkelijk *ecocriticism*, een vakgebied dat in de Engelstalige literatuurwetenschap haar opkomst al in de jaren negentig van de vorige eeuw heeft gedaan, hoewel de sporen nog verder leiden, bijvoorbeeld tot het essay “Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism” van William Rueckert uit 1978. Het waren met name de Amerikaanse wetenschappers die als eersten onderzoek op dat gebied deden: zoals Cheryl Glotfelty, Glen Love, Harold Fromm, Lawrence Buell. In de jaren negentig kreeg deze benadering een vaste plaats in de Amerikaanse en Britse academische circuits en het verspreidde zich ook naar andere gebieden van overwegend Engelstalige literatuur (Zuid-Afrika, Australië, Canada).² Het eerste wat nader onder de loep werd genomen was het klassieke repertoire van de Britse Romantiek en het Amerikaanse negentiende-eeuwse transcendentalisme (met name Thoreau) en hun navolgers (Soper en Bradley 2013: xix). Het meest geschikte idioom wordt op een duidelijke en overzichtelijke manier gegeven in Garard (2004), waar deze definitie van de ecokritiek gegeven wordt: “Ecocriticism explores the ways in which we imagine and portray the relationship between humans and the environment

² Voor verdere omschrijvingen van het vak zie bijvoorbeeld Cohen (2004) of Soper en Bradley (2013: xix-xxi)

in all areas of cultural production, from Wordsworth and Thoreau to Disney and BBC nature documentaries. It is inspired by, but also critical of, modern environmental movements." Garard (2004: 5) stelt dat de ecokritiek binnen de huidige literaire en culturele studies uniek is in die zin dat er een grote relatie bestaat met de wetenschap ecologie. Voor ons is van belang dat het onderzoeksgebied zich geleidelijk van de Engelse Romantiek heeft uitgebreid tot andere literaire periodes en genres (zelfs buiten de belletrise en buiten de literatuur). Toch vindt de ecokritiek maar langzaam haar weg tot andere landen en literaturen. Zo verschijnt er in het continentale Europa bijvoorbeeld *Ecozon@*, *European Journal of Literature, Culture and Environment*, een initiatief van onder andere de Universidad de Alcalá, Spanje. De Duitstalige literatuur wordt ecokritisch onderzocht in *Nature, Technology and Cultural Change in Twentieth-Century German Literature. The Challenge of Ecocriticism* (2007), van Axel Goodbody, dus vanuit een Engels perspectief (!), maar er zijn ook ecokritische initiatieven in Duitsland zelf (zoals het congres *Ecocriticism and Globalization* in Frankfurt in 2013).

In de Benelux bestaat vanaf 2011 het platform BASCE (Benelux Association for the Study of Art, Culture, and the Environment), verbonden aan de Universiteit Leiden. Toch zijn er tot nog toe weinig neerlandici die zich op dit onderzoeksgebied binnen de Nederlandstalige literatuur hebben toegelegd. In haar artikel voor *Ecozon@* stelt Isabel Hoving (2010), die zelf de ecokritiek wel in haar portfolio heeft, dat de Nederlandse ecokritiek maar langzaam concretere vormen begint aan te nemen (veelal door middel van columns, essay en interviews). Nederland is een land van stedelingen en de algemene overtuiging zegt dat er nauwelijks wat van de oorspronkelijke natuur bewaard is gebleven. Het probleem is vooral wat er precies onder de natuur wordt verstaan, want als men zich nog steeds vastklamt aan het romantische concept van de maagdelijke wildernis, dan klopt het inderdaad wel. Hoving (2010: 170) maakt ook de interessante opmerking dat er onder Nederlandse schrijvers een soort reserve heerst met betrekking tot het natuurschrijven, het schrijven over het landschap: "Apparently, in the present-day polarized Dutch climate, even remarks on the natural landscape will be understood as a [presumably leftist] party political, self-interested interference with a pastoral dream." Daarom wordt het thema landschap of natuur in de hedendaagse Nederlandstalige literatuur zo vaak vermeden. Hierbij wil ik echter opmerken dat de recente Nederlandse literatuur mijns inziens niet helemaal natuurloos is. Ik verwijs nogmaals naar de eerder genoemde romans, met name *Gezond weer op* (2012) van Geert de Cockere waar het (Belgische) landschap (en hoe men met het landschap omgaat) zelfs het hoofdthema is. Dankzij de globalisering opent zich niet alleen de algehele ruimte in het Nederlandstalige proza meer naar het buitenland (wat een van de bevindingen was van mijn promotieonderzoek), maar worden er ook uitheemse

landschappen gerepresenteerd: het kan de natuur van Engeland zijn, zoals in *De omweg* (2010) van Gerbrand Bakker, of van Panama – in *Caesarion* van Tommy Wieringa.

4. (Literary) animal studies

Hand in hand met de opkomende aandacht voor de natuur en de natuurbescherming als geheel, wordt de aandacht in de afgelopen decennia steeds meer gericht op de wisselwerking tussen de mens en het dier, of anders gezegd, de mens en de andere dieren. Het dier is niet meer alleen een object van onderzoek binnen de zoölogie, de ecologie, de ethologie en andere natuurwetenschappen, maar wint ook aan belangstelling in het domein van de geesteswetenschappen. De overkoepelende benaming voor het relatief nieuwe interdisciplinaire vak is human-animal studies (soms ook alleen animal studies of critical animal studies genoemd). Dit vak richt zich op de veelzijdige, complexe relaties tussen mensen en non-humane dieren, gezien vanuit de sociale wetenschappen. Het bestudeert hun positie in de samenleving en in interacties, de transformaties van de verhoudingen tussen mensen en dieren, de invloed van dieren op het menselijke gedrag etc. Het vak ontwikkelt zich vooral als een specialisatie binnen de sociologie, maar het bevat ook onderzoek uit de filosofie, geschiedenis, psychologie en kunsten. Het dier wordt hierin niet vanuit puur zoölogisch perspectief gezien, maar in alle mogelijke culturele contexten.

Dieren hebben altijd als inspiratie gediend voor de literatuur, vanaf de fabels van Esopus tot de verhalen van Marten Toonder of Toon Tellegen. Met de huidige aandacht voor dierenrechten en het dier als zodanig openbaren zich, ook binnen de Nederlandstalige literatuur, vele facetten van *critical animal studies*. Deze onderwerpen kunnen heel goed gecombineerd worden met het onderzoek naar literair engagement binnen de milieu-ethiek. Het kan meer licht werpen op de representaties die verscholen zitten in romans zoals *Koetsier Herfst* of *Vissen reddden*. De beide vrouwelijke hoofdpersonages zijn fervente ecologische activisten, de ene vecht voor de kreeft, de andere voor de vis, beiden geven argumenten voor hun sisyfusarbeid, maar beiden blijven onbegrepen door hun omgeving (en waarschijnlijk ook door de lezer). De milieu-ethiek kan ons helpen de denkwijze van de twee protagonisten te beschrijven en te categoriseren; het maakt ook duidelijk welke regels en principes de personages hanteren in hun omgaan met de natuur. Het leidt ons ook tot ingewikkelder vragen zoals: is dit een parodie op het eco-activisme? Of is dit kritiek op de manier waarop eco-activisten door de gemiddelde burger beschouwd worden? Hoe kunnen we de representaties van de dieren interpreteren? Worden ze geïndividualiseerd, fungeren ze

antropomorfisch, symbolisch of wordt het dierlijke ze niet ontnomen? Waarom worden ze als 'waardevol' beschouwd? Ik hoop antwoord te geven op al deze vragen in mijn voorgenomen onderzoek dat ik in de toekomst wil verrichten en waarbij ik de methodes en theorieën van de ecokritiek en de animal studies wil proberen te combineren.

Een goed voorbeeld van hoe men kan omgaan met de representatie van dieren in de moderne Nederlandse literatuur is het omvangrijke onderzoek van Wiel Kusters naar de dierenpersonages in het werk van Anton Koolhaas (verschenen onder de titel *Koolhaas' dieren: Over de biologie van een schrijver*, 2008), waarin hij naar verbanden zoekt tussen de verhalen van Koolhaas en contemporaine theorieën over diergedrag.³ Hij onderzoekt de verhouding tussen de wijze waarop dieren worden gerepresenteerd in twintigste-eeuwse fictie en de constructie van wetenschappelijke kennis in dezelfde periode, met name die van Lorenz, Tinbergen en Uexküll. Kusters stelt dat Koolhaas' verhalen niet eerder vanuit deze invalshoek bestudeerd zijn. Uiteindelijk concludeert hij dat

Koolhaas in een tijd dat dierbeelden zoals de nieuwe wetenschap van het diergedrag die schiep, steeds objectiver van aard werden, nadrukkelijk de subjectiviteit van onze medeschepselen in het oog hield en voor het voetlicht bracht. In verhalen waarmee hij een betrekkelijk groot en vast lezerspubliek wist te bereiken. Verhalen ook die het leven van dieren minstens zo serieus namen als de ethologie die de oudere dierpsychologie was komen vervangen, in zoverre dat ze niet bleven steken in het opvoetsen van overgeleverde moraliserende of antropomorfiserende clichés, maar serieuze pogingen waren het anders-zijn van dieren en hun *Umwelt* begrijpelijk en beleefbaar te maken. Dat ze daartoe werden voorgesteld als individuen was noodzaak en winst. (Kusters 2008: 272)

Het belangrijke en innovatieve punt dat Kusters maakt is dat de literaire dieren het recht hebben om als dieren gelezen te worden zonder dat ze meteen antropomorfe kenmerken moeten vertonen en als toonbeelden moeten dienen van bepaalde menselijke karaktereigenschappen. Het voordeel van onderzoek van de fictie tegenover natuurwetenschappelijk onderzoek is bovendien dat dieren daarin als subjecten met een individuele denkwijze en handeling kunnen optreden.

Critical animal studies gaat van vergelijkbare ideeën uit. De Amerikaanse Susan McHugh, een vooraanstaande onderzoeker op het gebied van de literary animal studies, gebruikt deze intrigerende metafoor:

Everybody knows the disappearing animal trick: rabbit goes into the hat, magician waves wand, and presto! The magician displays an empty hat.

³ Verder is het onderzoek naar dierenpersonages in de moderne en hedendaagse Nederlandse literatuur vrij schaars. Voor zover mij bekend is, doet tegenwoordig bijvoorbeeld Barbara Fraipont haar promotieonderzoek naar de zoöpoëtica van Charlotte Mutsaers.

Simplistic though it sounds, this old act illustrates how literary critics historically have rendered the animal a non-issue. Reading animals as metaphors, always as figures of and for the human, is a process that likewise ends with the human alone on the stage. Now you see the animal in the text, now you don't. (McHugh 2009)

Zij schrijft over de alomtegenwoordige neiging van de literatuurwetenschap om dierenpersonages te ontdoen van hun dierlijke essentie en ze te reduceren tot allegorieën of symbolen, kort gezegd surrogaten, van het menselijke. Als voorbeeld van zo'n interpretatie geeft ze *Animal Farm* van George Orwell dat steeds weer als kritische allegorie over de formatie van de Sovjet-Unie werd gepresenteerd, terwijl er in de deconstructieve interpretatie ook ruimte zou moeten zijn voor 'echte dieren,' bijv. voor het thema van de verschillen tussen afzonderlijke diersoorten: Waarom worden sommige dieren wreed misbruikt en alleen als vlees gezien? Naast het interpreteren van *Animal Farm* is haar belangrijkste vraagstelling: Waarom kunnen we dieren nooit als subjecten lezen? Waarom hebben ze altijd alleen de menselijke subjectiviteit moeten ondersteunen? McHugh acht het de grote uitdaging voor de literatuurwetenschap te proberen op een systematische manier de schijnbaar talloze aspecten van dieren in literaire teksten in kaart te brengen.

Met het oog op de steeds groeiende aandacht voor het dier en de relatie tussen mens en dier in de geesteswetenschappen, lijkt het mij bijzonder interessant om onderzoek te doen naar representaties van dieren in de hedendaagse fictie, met name de Nederlandstalige, gedeeltelijk ook in een bredere context van de Europese of westerse literatuur. Het is niet mogelijk om de representaties van het dier als zodanig, van de dierenbescherming en van de natuurbescherming strikt te scheiden, daarom zou dit allemaal een plaats moeten krijgen in mijn onderzoek. Ik zou op basis van een corpus van hedendaagse prozawerken (grotweg uit de periode na 2000) vooral dierenpersonages en representaties van dierenrechten, ecologisch activisme en natuurbescherming willen bestuderen. Romans als *Koetsier Herfst*, *Caesarion* en *Vissen reddden* bieden geschikte stof, maar soortgelijke motieven verschijnen ook in veel andere fictionele werken, waar ze minder prominent aanwezig zijn: In romans als *Huid en haar* van Grunberg (2010), *Zoete mond* van Thomas Rosenboom (2009) of *Dooi* van Rascha Peper (1999) passeren dieren de revue die niet altijd, maar in sommige gevallen wel als echte personages beschouwd kunnen worden.

In verband met het dier als zodanig wil ik kijken naar de manier waarop het dier gezien wordt. In verschillende perioden van de geschiedenis en in verschillende culturen werd of wordt het dier hoofdzakelijk op drie manieren beschouwd. Als een object/ding/voorwerp dat vooral bedoeld is om menselijke behoeften te bevredigen. Of als een wezen dat gelijkwaardig is aan de mens. Of als een wezen dat niet gelijkwaardig is aan de mens, maar dat wel sensibel

is en waaraan ook rechten toegekend moeten worden (Chapouthier 2013). Deze basisindeling bevat nog heel veel nuancering, afhankelijk van de positie van het dier in een bepaalde cultuur: een heilig dier, een gezelschapsdier, een landbouwhuisdier, een proefdier, een jachtdier, een dier in de vrije natuur dat bedreigd is of nuttig of schadelijk voor de mens enz. In onze westerse samenleving zijn we getuige van een ontwikkeling in de richting van een steeds grotere kloof tussen bepaalde groepen dieren: aan de ene kant de gezelschapsdieren met hun psychologen en schoonheidsspecialisten of sommige concrete hogere zoogdieren zoals primaten of olifanten in dierentuinen die echte *celebrities* zijn geworden in hun reality shows, aan de andere kant de anonieme landbouwhuisdieren in de bio-industrie die alleen als productiedieren dienen, als machines. Een indrukwekkend beeld van hoe Nederlanders in de laatste decennia omgaan met zowel de gezelschapsdieren als met de productiedieren, geeft Verduyn (2012).

Ik ga uit van de hypothese dat deze kloof ook zichtbaar zal zijn in de hedendaagse fictie en dat sommige schrijvers ook een nadrukkelijk standpunt innemen in hun literaire werk. In die zin is het zeker interessant om te kijken naar de verschillende denkwijzen over dieren in verschillende genres. Wat voor representaties vinden we van de verschillende diersoorten in een reisverhaal, in een historische roman, in een hedendaagse streekroman of in een contemporaine psychologische roman gesitueerd in de grote stad?

De grote uitdaging voor de letterkundige is om te kijken in hoeverre de dieren als personages, en niet slechts als motieven of symbolen functioneren. Laten we tenslotte als korte illustratie een van de toonaangevende leerboeken literaire analyse nemen: *Literair mechaniek* (Van Boven en Dorleijn 2003), waarin over de personages het volgende wordt beweerd:

In de inleiding hebben we gezegd dat verhalende teksten altijd over mensen gaan. Dat betekent echter niet dat de erin optredende personages altijd een menselijkegestalte hoeven aan te nemen. Denk bijvoorbeeld aan de dierenverhalen van Koolhaas, of aan *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden [...]. Zulke varianten zijn echter niet principieel verschillend van 'menselijke' personages in die zin dat ook zij de handelende instanties in het verhaal zijn en daarin door hun herhaalde optreden eenheid aanbrengen. Bovendien worden de personages, ook als ze geen mensen zijn, toch stevast met menselijke trekken en eigenschappen uitgerust.

Personages zijn dus altijd mensen of als min of meer menselijk voorgestelde wezens [...] (Van Boven en Dorleijn 2003: 299-300)

Hier wordt dus wel toegegeven dat ook dieren of andere wezens personages kunnen zijn, maar in principe wordt er regelrecht bevolen deze afwijkende personages als plaatsvervaarders van mensen te interpreteren. Er zijn inderdaad honderden dieren die als symbolen of allegorieën fungeren, maar waarom kunnen we

de hond die de protagonist in *De wandelaar* (Van Dis) begeleidt, de beloegadolfijn die in *Zoete mond* (Rosenboom) door Nederland en Duitsland zwerft en de bonte kraai die het leven op de boerderij in *Boven is het stil* (Bakker) observeert, niet gewoon als dierenpersonages lezen met hun eigen gedachten, trekken, handelingen, verlangens? Omdat het onmogelijk is dat de schrijver, een mens, een dier voldoende kan begrijpen om er een subject van te maken? Een jonge heteroseksuele man kan toch ook vanuit het perspectief van een oude lesbische vrouw schrijven, die misschien ook nog in een andere eeuw in een andere cultuur leeft en een andere taal spreekt. Is het dier niet gewoon de ander? Is het niet tijd dat ook deze "andere" een plaats krijgt in de literaire interpretatie?

Nadat de postkoloniale ideologiekritiek, de queer studies en de gender studies hun vaste plaats hebben ingenomen in de hedendaagse letterkunde, vinden velen dat er ook aandacht moet komen voor de animal studies. Men kan daarbij uitgaan van een waaier van theoretische en analytische werken. Binnen de milieufilosofie heeft Peter Singer veel stof doen opwaaien met zijn *Animal Liberation* (1975), een boek dat handleiding is geworden niet alleen voor veel milieufilosofen, maar ook voor eco-activisten, vegetariërs en onderzoekers op het gebied van animal studies. In het filosofische domein was het ook Jacques Derrida die in zijn lezingen, opgenomen in het fragmentarische, helaas nooit afgemaakte boek *L'Animal que donc je suis* (2006), de positie van het dier in verhouding tot de mens probeerde te definiëren. Ook in andere vakgebieden zijn er boeken die onderzoek presenteren naar dieren: zoals Steve Bakers *Picturing the Beast: Animals, Identity and Representation* (1993) op het gebied van de cultural studies of *Regarding Animals* (1996) van Arluke en Sanders in de sociologie. In de Engelstalige letterkunde wordt er ook rijke aandacht aan geschonken, in individuele boeken of vaktijdschriften zoals *Humanimalia*, *Anthrozoos*, of *Society & Animals*.⁴ Het is daarom opvallend dat er binnen het Nederlandstalige letterkundige circuit – in literaire theoriën, vaktijdschriften en afzonderlijke monografiën – nog nauwelijks aandacht aan wordt besteedt.

5. De uitdagingen voor de letterkunde

De voorgestelde uitdagingen die de literatuurbeschouwing verder (kunnen) verrijken berusten op de overtuiging dat het dier in de literatuur verschillende rollen kan vervullen, niet alleen een symbolische of een plaatsvervangende rol voor het menselijke. In veel gevallen kunnen de representaties van dieren niet

⁴ Om een idee te krijgen hoe groot het onderzoeksgebied van de animal studies tot nu toe is geweest, kan men bijvoorbeeld de bibliografie op deze site raadplegen: <<http://www.animalstudies.msu.edu/bibliography.php>>.

losgemaakt worden van de ecologische kwesties die in recente fictie geïmpliceerd worden (zoals de vis in *Vissen redden* gelezen moet worden in verband met de geïmpliceerde overbevissing). Ik ga ervan uit dat fictie vaak (maar natuurlijk niet altijd) een reactie bevat op het actuele gebeuren, en dat betreft in de laatste jaren steeds meer het aanpakken van ecologische kwesties, de daarmee verbonden dierenrechten, vleesproductie, vegetarisme en de manier waarop we dieren behandelen of mishandelen. Ook onze dagelijkse omgang met dieren heeft in de laatste decennia enorme transformaties ondergaan: terwijl een gemiddelde westerling ervan overtuigd is dat zijn eigen hond of de pelikaan in de plaatselijke dierentuin recht heeft op gezondheidszorg die vergelijkbaar is met de menselijke, worden koeien en kippen als dingen over honderden kilometers in vrachtwagens vervoerd en worden ze als melk- en vleesmachines beschouwd, net als de vissen en kreeften die in gigantische hoeveelheden uit de wereldzeeën worden gehaald. Deze tweedeling gaat je bevattingsvermogen te boven. Door onderzoek naar de representaties van deze verschijnselen in fictie uit een bepaalde periode kunnen we een bijdrage leveren aan het discours over deze problematiek en kunnen we er ook achter komen welke thema's ter discussie worden gesteld en waarvoor schrijvers bereid zijn zich te engageren in hun literaire werk.

Bibliografie

- Anbeek, Ton. 1981. "Aanval en afstandelijkheid: een vergelijking tussen Nederlandse en Amerikaanse romans." *De Gids* 144(2): 70-76.
- Arluke, Arnold, en Clinton R Sanders. 1996. *Regarding Animals*. Philadelphia: Temple University Press.
- Brillenburg Wurth, Kiene, en Ann Rigney, eds. 2012. *Het leven van teksten: Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boven, Erica van, en Gillis Dorleijn. 2003. *Literair mechaniek: Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Carson, Rachel. 1996. "Mlčící jaro." Fragment uit *Silent Spring*. Vert. Igor Míchal. *Závod s časem: Texty z morální ekologie*. Eds Erazim Kohák et al. Praha: Ministerstvo životního prostředí/Torst. 51-55.
- Chapouthier, Georges. 2013. *Zvířecí práva*. Vert. Olga Smolová. Praha: Triton.
- Cohen, Michael P. 2004. "Blues in the Green: Ecocriticism under Critique." *Environmental History* 9(1): 9-36.
- Derrida, Jacques. 2008. *The Animal That Therefore I Am*. Vert. David Wills. New York: Fordham University Press.
- Drenthen, Martin, en Petran Kockelkoren. 1999. "Het milieu van de filosofen: 20 jaar milieufilosofie in Nederland." *Filosofie & Praktijk* 20(4): 191-197. <<http://www.docenten.science.ru.nl/drenthen/publicaties/20jaarmilieuilosophie.pdf>>.
- Garard, Greg. 2004. *Ecocriticism*. London/New York: Routledge.

- Hoving, Isabel. 2010. "On the Absence of Nature: Writing on Nature and Ecocriticism in the Netherlands." *Ecozon@* 1(1): 167-173.
- Keulartz, Jozef. 1995. "Tussen wetenschap en wereldbeschouwing: Milieufilosofie als pastiche." *Kennis & Methode* 19. 3: 230-251.
- Kohák, Erazim et al., eds. 1996. *Závod s časem: Texty z morální ekologie*. Praha: Ministerstvo životního prostředí/Torst.
- Kohák, Erazim. 2012. *Zelená svatozář*. Praha: Sociologické nakladatelství. E-boek.
- Komárek, Stanislav. 2011. *Ochlupení bližní. Zvířata v kulturních kontextech*. Praha: Academia.
- Kusters, Wiel. 2008. *Koolhaas' dieren: Over de biologie van een schrijver*. Nijmegen: Vantilt.
- Leopold, Aldo. 1996. "Etika země." Fragment uit *The Land Ethic*. Vert. Bohumila Koželuhová. *Závod s časem: Texty z morální ekologie*. Eds Erazim Kohák et al. Praha: Ministerstvo životního prostředí/Torst. 35-49.
- McHugh, Susan. 2009. "Animal Farm's Lessons for Literary (and) Animal Studies." *Humanimalia* 1(1). 20 Jul 2014. <<http://www.depauw.edu/humanimalia/issue01/index.html>>.
- Naess, Arne. 1996. "Ztotožnění jako zdroj hlubinných ekologických postojů." Vert. Igor Míchal. *Závod s časem: Texty z morální ekologie*. Eds Erazim Kohák et al. Praha: Ministerstvo životního prostředí/Torst. 81-95.
- Rock, Jan, Franssen, Gaston, en Femke Essink, eds. 2013. *Literatuur in de wereld: Handboek moderne letterkunde*. Nijmegen: Vantilt.
- Schweitzer, Albert. 1996. "Etika úcty k životu." Fragment uit *Die Ethik der Ehrfurcht vor dem Leben*. Vert. Věra Kovarčíková. *Závod s časem: Texty z morální ekologie*. Eds Erazim Kohák et al. Praha: Ministerstvo životního prostředí/Torst. 21-34.
- Sedláčková, Lucie. 2011. "De globalisering in de hedendaagse Nederlandse roman." Diss. Univerzita Karlova.
- Singer, Peter. 2001. *Osvobození zvířat*. Vert. Zdeněk Janík en Zuzana Gabajová. Praha: Práh.
- Soper, Ella, en Bradley, Nicholas, eds. 2013. *Greening the Maple: Canadian Ecocriticism in Context*. Calgary: University of Calgary Press.
- Stein, Karen F. 2012. *Rachel Carson: Challenging Authors*. Rotterdam: SensePublishers.
- Vaessens, Thomas. 2009. *De revanche van de roman: Literatuur, autoriteit en engagement*. Nijmegen: Vantilt.
- _____. 2013. *Geschiedenis van de moderne Nederlandse literatuur*. Nijmegen: Vantilt.
- Vandrovcová, Tereza, ed. *Human-animal Studies*. 20 Jul 2014. <www.humanimal.cz>.
- Verduyn, Marijke. 2012. *Het dier is mens geworden/Het dier is ding geworden*. Zoetermeer: Meinema. E-boek.
- Zwagerman, Joost. 2006. "Waarom zijn Nederlandse schrijvers toch zo bang voor de actualiteit? Tegen de literaire quarantaine." *NRC Handelsblad*. 17 Feb 2006. 29.